

OBSERVAȚII DESPRE RELIGIA ARMENILOR ȘI OBIECTELE DE CULT DIN ARGINT PĂSTRATE ÎN BISERICILE ARMENEȘTI DIN ROMÂNIA¹

OBSERVATIONS ON THE ARMENIAN RELIGION AND THE SILVER CULTURAL GOODS STORED IN THE ARMENIAN CHURCHES IN ROMANIA

*In memoriam Viorica Popa (n. 1938- d. 2016)
Uniunea Armenilor din România. Sucursala Botoșani*

Raluca Mălăncioiu*

Abstract

The history of the Armenian people is strongly related to Christianity. Armenians traditionally celebrate the embracing of the new religion from apostolic times. They are proud to confirm the apostolic mission of Taddeo and Bartolomeo, two of the disciples of Jesus Christ, through the Armenian territories. Early, in the 4th century, the Armenian kingdom of Tiridates adopted Christianity as the official religion of the state. Even though the conflicts along their history were almost permanent, they succeeded to preserve their national identity and Christian spirituality.

The Armenians excelled in the art of stone carving. Also, they are well known for their beautiful rugs and the embellishment of the holy books with fine miniatures. Minor arts, the craftsmanship of precious metal represent an Armenian traditional vocation. They are all around the world recognized as craftsmen-

---

¹ Datoraz mulțumiri pentru fotografiile obiectelor de patrimoniu folosite în acest articol și permisiunea de documentare: Preasfinției Sale Datev Hagopian, Întâistătorul Bisericii Armene din România, pentru obiectele deținute de Arhiepiscopia Bisericii Armene din România, expuse în Biblioteca și Muzeul Armenesc, Colecția Donația Hovsep și Victoria Dudian, Casa Parohială a Episcopiei Armene din București și pentru piesele din bisericile ortodoxe armene; preotului paroh Azad Mandalian - Biserica Sfânta Cruce, Mănăstirea Hagigadar, Suceava, reprezentanților Uniunii Armenilor din România - doamnei Viorica Popa, domnului Florin Simion Egner, sucursala UAR Botoșani, pentru fotografiile pieselor din Biserica Sfânta Maria din Botoșani. De asemenea, mulțumesc Excelenței Sale Arhiepiscopul György Miklós Jakubinyi, administrator apostolic al Ordinariatului Armenilor Catolici din România, preoților parohi de la Catedrala Armeano-Catolică din Gherla și Biserica romano-catolică din Gheorghieni, Szakács Endre și Gál Hunor și nu în ultimul rând, doamnei Arshaluis Paronyan, expert în tipărituri, carte veche, manuscrise în limba armeană și președintelui Uniunii Armenilor din Transilvania, domnului Esztegár János.

* Muzeograf, Secția Cabinet Numismatic și Tezaur Istoric. Biroul Tezaur Istoric, MNIR.

silversmiths, goldsmiths and jewellers, but also as merchants of objects made from precious metals with precious stones.

Most pieces of the Armenian silverware, preserved in the churches of Romania, are dated between the 18th and 19th centuries and are made in Austro-Hungarian, Russian or local workshops, keeping the Armenian particular themes and motifs.

Keywords: Armenian Church, diaspora, Armenian art, liturgical silverware, Christianity.

*El a fost în același timp în sinele Părintelui Său și în cel al Fecioarei, pe tronul gloriei și în ieslele din Betleem, la dreapta Tatălui și pe cruce, deasupra Heruvimilor și în mormânt, căci cerul și pământul sunt pline de gloria Sa. A înviat a treia zi, el care este învierea și viața noastră și s-a suit la ceruri, pe care nu le-a părăsit niciodată*². Astfel își încheia expunerea despre dogmele Bisericii armenie patriarhul Nerses Șnorhali (Grațiosul), katholikos între 1166-1173, în anul venirii sale în fruntea Bisericii Armeniei. Textul face parte dintr-o scrisoare adresată împăratului bizantin Manuel Comnenul (1143-1180), scrisoare care venea să confirme cu fermitate ortodoxia armenilor, în întâmpinarea solicitărilor din ce în ce mai numeroase ale grecilor de reunificare a celor două biserici. În aceste rânduri, Nerses susținea cauza Bisericii Armene, suspectată de erezia monofizitismului. Absența armenilor de la al IV-lea sinod ecumenic, întrunit la Calcedon, în anul 451 p. Chr., precum și traduceri defectuoase ale terminologiei folosite de armeni pentru a defini natura Fiului lui Dumnezeu, în scrisorile justificative pe care aceștia le-au trimis către patriarhul din Constantinopol, au condus la acuzații de separare vizând devierea de la ortodoxie a Bisericii armenesti. De altfel, armenii erau adepții acelorași teze fundamentale acceptate și de Biserica greacă, diferențele situându-se la nivel de ritual și tradiții, nu și de învățătură.

Aceasta este una dintre dovezile certe ale strădaniilor de a escalada conflictul separaționist față de Biserica greacă, conflict declarat după al IV-lea sinod ecumenic de la Calcedon, la care ierarhii Bisericii armenie nu au fost prezenți, datorită implicării statului în războaiele sângeroase cu perșii. La următoarele sinoade ecumenice, fie că au avut reprezentanți din rândul clerului înalt, fie că au confirmat prin corespondență³ acordul cu privire la problemele teologice discutate, armenii se poziționează categoric împotriva ereziei lui Eutychie (monofizitismul), condamnând învățăturile discipolilor nestorianismului și arianismului. Prin urmare, înalții clericii armeni își justifică lipsa de participare

---

² Ioan G. Tutuy, *Istoria, dogmele, tradițiile și Liturghia Bisericii Armene de Răsărit*, p. 58, Ed. Zamca, București, ediție 2014 (manuscris 1875).

³ *Ibidem*, p. 38.

de la al IV-lea sinod, fără a dezminți niciodată corectitudinea hotărârilor adoptate cu această ocazie.

Asupra atitudinii indulgente a Bisericii grecești față de Biserica armeană, în momentul 1166, cadrul politic de la începutul veacului al XII-lea este justificator. Progresele Bisericii latine în zona Armeniei, punct de convergență între Occident și Orient, cu o poziție strategică avantajoasă pentru drumurile comerciale, reprezentau o amenințare pentru Biserica Bizantină, interesată direct în a deține controlul acestui spațiu. Pe de altă parte, Biserica armeană își revendica înțâietatea și independența, aducând cel mai bun argument - al vechimii evanghelizării neamului, datorat misionariatului în Asia Mică al apostolilor Tadeu și Bartolomeu, în perioada imediat următoare Înălțării Domnului. Biserica armeană avea astfel calitatea uneia dintre cele mai vechi biserici primitive, răsăritene, alături de bisericile coptă, siriană, abisiniană și malabară⁴. Existența poporului armean ca entitate individuală era corelată strict cu biserica. Tradiția creștină a armenilor se identifică cu însăși ideea de stat, iar Bisericii i se atribuie rolul de unic garant al identității și unității neamului.

Caracterul special al relației stat-biserică în cazul armenilor este indiscutabil. Atât tradiția orală, cât și dovezile istorice vin în întâmpinarea susținerii ideii de primordialitate în privința oficializării creștinismului ca religie de stat. Biserica armenescă își revendică descendența din comunitatea Edesei, primul stat trecut la creștinism prin convertirea regelui Apkár (Abgar), cel vindecat miraculos de chipul lui Hristos imprimat pe un ștergar. Mandyliionul (fig. 1) - imaginea Fiului lui Dumnezeu, nefăcută de mână omenească, reprezintă fundamentul teologiei imaginii creștine. Dincolo de figura legendară a regelui Abgar, regele Drtád/Tiridates (287-330), din prigonitor al creștinismului, devine primul stăpânitor creștin, în anii 301-302, fiind botezat de Sf. Krikór Lusavorích (Luminătorul) (cca. 239-325), reprezentant al creștinismului capadocian. Sf. Grigorie Luminătorul este recunoscut și în hagiografia ortodoxă sub numele de Sf. Grigorie al Armeniei Mari, sărbătorit pe 30 septembrie, în calendarul constantinopolitan. Pe teritoriul României, în Moldova medievală, sfântul armenilor este reprezentat în rândul sfinților ierarhi ai ortodoxiei, în interiorul bisericii Sf. Nicolae de la Bălinești (jud. Suceava), ctitorie din secolul al XV-lea a logofătului din vremea lui Ștefan cel Mare, Ioan Tăutu⁵. Reprezentarea iconografică a Sf. Grigorie

---

⁴ Sergiu Selian, *Schiță istorică a comunității armenie din România*, Ed. Ararat, București, 1999, p. 50-52.

⁵ În pictura murală a bisericilor medievale moldovenești, temele armenesti nu sunt izolate. Reprezentări ale armenilor sunt prezente în fresca de la Probota, Humor, Sucevița, Voroneț. O descriere a reprezentărilor de armeni în pictura murală este prezentată în Anaïs Nersesian, *Armenii în istorie și cultură*, tipărită la Ed. Ararat, 2003, p. 242-248.

Luminătorul se păstrează în frescă, cu inscripția „Sfântul Grigorie al Armeniei Mari⁶”.

Drept consecință a convertirii la creștinism, pe filieră capadociană, a întregii clase politice armene, în secolul al IV-lea p. Chr, a fost adoptată limba greacă pentru oficializarea slujbelor religioase. Pentru traducerea liturghiei în armeană se foloseau interpreți. Această situație se schimbă la începutul secolului al V-lea. Înalțul cleric Mesrób Mashdótz (Mesrob Maștoț), erudit armean, înconjurat de alți cărturari, studiază alfabetele vremii și elaborează 36 de semne, care să răspundă cerințelor fonetice ale limbii proprii armenilor. Sub îndrumarea lui Mesrob Maștoț, prima traducere de amploare în limba armeană, folosindu-se noul alfabet, a fost Biblia⁷, urmată de alte texte liturgice. Din acest moment istoric, cărțile sfinte vor deveni prietenii nedespărțiți ai culturii armene. În orice colț al lumii unde se vor afla, cărțile îi vor însoți, îi vor proteja și, la rândul lor, le vor proteja, ca pe cel mai prețios bun patrimonial al neamului. Transmise generațiilor viitoare, cărțile bisericești au reprezentat garantul identității și coeziunii naționale armene.

Titulatura extinsă a Bisericii armene conține epitetele de ortodoxă, ca afirmare a învățăturii drepte, apostolice - după evanghelizatorii neamului, apostolii Tadeu și Bartolomeu și gregoriană, acesta din urmă, după numele primului său patriarh, Sfântul Grigorie Luminătorul, cel care a dat naștere unei adevărate dinastii ecleziastice, prin urmașii care i-au succedat. Biserica armeană își păstrează autonomia față de Biserica ortodoxă de rit grec, deși îmbrățișează același Crez declarat în conciliul de la Niccea (325), își păstrează ritualurile, tradițiile creștine arhaice și este organizată după propriul sistem ierarhic. Inițial rangurile bisericești erau similare ierarhiei statului, având menirea de a menține unitatea armenilor, dincolo de granițele politice. Patriarhul tuturor armenilor, în subordinea căruia erau hirotonisiți episcopi, unul pentru fiecare regiune/regat armean, este cunoscut sub denumirea de *katholikos* - „conducătorul universal al Bisericii” - echivalentul Papei, în Biserica de rit catolic - și își are reședința la Echimiadzin - „Locul în care Iisus s-a pogorât din ceruri”, mănăstire și biserică fondată la începutul secolului al IV-lea, în Vagharșabad, capitala vechii provincii Ararat, situată la vest de Erevan, actuala capitală a Armeniei.

În momentul de față, Biserica armeană are patru mari diviziuni: cea de tradiție ortodoxă, condusă de catolicosul de la Echimiadzin, o a doua diviziune condusă de catolicosul Ciliciei (Armenia Mică - primul stat armean înființat în afara granițelor etnice, prin emigrarea de negustori și meșteșugari armeni, între

---

⁶ Vlad Bedros, *Patrimoniul armenesc în România. Între nostalgia exilului și integrarea culturală*, Ed. Noi Media Print, 2011, București, p. 10.

⁷ Anais Nersenian, *Din istoria armenilor*, Ed. Ararat, București, 2006, p. 119.

secolele VII-XI, în zona de sud-estul a Asiei Mici⁸), cu reședința la Antelias, în Bierut (Liban), Biserica armeană catolică și Biserica armeană protestantă⁹. Sub orice formă de manifestare, de-a lungul istoriei, creștinismul a jucat dintotdeauna un rol fundamental, ideologic și cultural, în eforturile de ocrotire a identității naționale armene, a oferit sprijin moral în momente de răscruce și a reprezentat codul etic și spiritual pentru un popor greu încercat de vicisitudini. Fenomenul diasporei armenesti este un exemplu tipic al coeziunii naționale susținute în principal prin spiritualitatea creștină și implicarea Bisericii în viața armenilor din afara granițelor patriei-mamă, majoritatea exilați involuntar.

Diaspora armeană reprezintă efectul unui lung șir al emigrărilor forțate de împrejurările politice. În cazuri izolate se poate vorbi despre emigrarea voluntară a armenilor, majoritatea atașați cu mândrie de statul natal și de istoria milenară a neamului. Exilul armenilor, început încă din secolul al IV-lea, sub stăpânire persană, continuă sub stăpânire arabă în secolele VIII-IX. În secolul al X-lea urmează dislocări masive de populații în Bizanț, care au antrenat și populația armeană refugiată din calea arabilor. Urmează invaziile selgiucizilor, mongolilor și tătarilor, care au împins pe armeni în regiunile Mediteranei și Rusiei kievene. Armenii din Cilicia nu vor avea o soartă mai ușoară. Sub invaziile neamurilor turcice, vor fi nevoiți să emigreze, încă de la căderea statului Armeniei Mici de la 1375. Populația rămasă și-a păstrat confesiunea creștină, dar și-a pierdut dreptul de folosire a limbii natale. Dar și aceștia, până la mijlocul secolului al XIX-lea, vor emigra masiv spre Europa Occidentală, cu precădere în Italia și Franța, sub influența presiunilor politice. Între secolele XIV-XVII, se înregistrează un flux masiv al emigrării armenilor, determinate de noile condiții impuse de caracteristicile lumii musulmane în accesione. După ce regatele armene, cel de răsărit, și, mai târziu, cel vestic, își vor pierde substanța statală, la începutul evului mediu, populația din cele două state armene se disipează. Armenii vor continua să emigreze spre Crimeea, Polonia sau Moldova, iar, în cele din urmă, spre Transilvania, Ungaria și Galiția. În secolul al XVII-lea, se creează condiții favorabile dezvoltării unor localități armenesti¹⁰, pe fondul relațiilor comerciale prospere și al

---

⁸ Harta, Battista Agnese, *Oceano Mondiale*, 1542, Tav. IX (ff. 11v-12). Marea Marmara și Marea Neagră (Palatino Latino, nr. inv. 1886) publicat în I. Dumitriu Snagov, *Monumenta Romaniae Vaticana. Manoscritti - Documenti-Carte*, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1996, p. 221.

⁹ Florin Simion Egner, Viorica Popa, *Patrimoniul cultural și religios al comunității armene și al parohiei bisericii ortodoxe armene din Botoșani*, Uniunea Armenilor din România, Botoșani, 2013, p. 16-17.

¹⁰ Armenii stabiliți în Persia, vor întemeia localități cunoscute pentru prosperitatea comerțului. Un exemplu este Noua Giulfă/Julfa, important centru comercial pe „drumul mătăsii”, întemeiată de armenii strămutați de sultanul Abass I, în timpul persecuțiilor dinastiei sasanide.

calităților pentru negustorie ale armenilor, devenite proverbiale (fig. 2). Armenii rămași sub stăpânirea otomană își vor păstra vie conștiința națională, confesiunea și tradițiile impuse de viața creștină (fig. 3), în ciuda tuturor represiunilor. Dincolo de stăpânirile politice sub care au viețuit sau zonele de emigrare, armenii vor contribui esențial, la dezvoltarea economică a regiunilor în care s-au stabilit. Talentul pentru negustorie și calitățile intelectuale, le-au asigurat, independent, atât recunoștința stăpânitorilor, urmată de accesul spre un bun statut economic și social (fig. 3a), dar și invidia acestora.

Politica otomană a unei „Armenii fără armeni” a debutat odată cu războaiele ce măcinau, la începutul secolului al XIX-lea¹¹, existența Imperiului otoman. Din lungul șir al războaielor ruso-turce, sunt importante, pentru viitorul armenilor, momentele de conflict din 1828-1829, războiul Crimeei dintre 1853-1856 și războiul dintre 1877-1878, pe care românii l-au numit pentru independență. Armenii, spre deosebire de români, nu și-au obținut independența după acest conflict, nici aplicarea unor reforme, mult râvnite, care să ducă la emancipare, dimpotrivă, au urmat cele mai crunte masacre, dictate în secret și aprobate în mod tacit de administrația otomană, sub sultanul Abdul Hamid al II-lea, între 1895-1896. Din 1828, după războiul ruso-turc, teritorii însemnate sunt pierdute de otomani în favoarea Imperiului Țarist. În consecință, Armenia răsăriteană a fost transformată în provincie rusească, nucleul Armeniei actuale. Populația de aproape 2,5 milioane de armeni „tolerați” în Imperiul Otoman, discriminați din punct de vedere social, dar și al religiei, reprezenta o amenințare pentru statul otoman subrezit din interior, conștient de infiltrarea puterii rusești în zonele lor de interes¹².

Dincolo de valurile de exil forțat de împrejurări istorice nefavorabile, secolul al XX-lea, pentru armenii din Asia Mică este marcat de cea mai nouă și sângeroasă formă de exterminare – genocidul, care a debutat în aprilie 1915 și s-a continuat cu intensitate maximă până în vara lui 1916, sub regimul Junilor Turci¹³. Istoricul Azad Ordukhanyan¹⁴ folosește nu doar termenul de genocid, ci și pe acela de etnocid, anume exterminarea etnică, culturală, religioasă, ștergerea oricăror legături cu patria natală¹⁵. Romancierul austriac de origine evreiască Franz Werfel (1890-1945) este primul care atrage atenția opiniei publice, în mediile intelectuale

---

Actualmente localitatea se află în Iran. Comunitatea armeană este protejată guvernamental. Legislația iraniană le garantează armenilor dreptul la propria cultura, religie și folosirea limbii etnice.

¹¹ Michael Hesseemann, *Genocidul împotriva armenilor*, Ed. Meteor Publishing, București, 2016, p. 52-64.

¹² Sergiu Selian, *op.cit.*, p. 14.

¹³ Termenul de genocid contra armenilor nu este acceptat în toate mediile istorice.

¹⁴ Prof. Dr. Azad Ordukhanyan - președinte al Academiei Armene 1860 e. V. (2009-2014) și Președinte al Consiliului Central al Armenilor din Germania.

¹⁵ Michael Hesseemann, *op.cit.*, p. 23.

europene din anii '30, asupra crimelor împotriva armenilor, folosind ca sursă de inspirație pentru cel mai cunoscut roman al său, *Cele patruzeci de zile de la Musa Dag*¹⁶, declarațiile unor copii orfani armeni pe care îi întâlnește într-o fabrică de covoare, în timpul unei călătorii, întreprinse în 1929, la Damasc. Dincolo de acest semnal de alarmă literar, alături de informațiile extrase din documentele emise de misionarii protestanți, martori ai *convoaielor morții*, deportările armenilor, dar și ale altor etnii ce făceau parte din Imperiul Otoman, fac subiectul a numeroase însemnări ale clericilor catolici, precum și al corespondenței Papei Benedict al XV-lea¹⁷, militant pentru pace și pentru protecția oprimaților genocidului, scrisori păstrate în Arhivele Vaticanului. Pentru cei care nu au pierit în deportări¹⁸, nu au fost islamizați forțat, ceea ce nu le garanta neapărat viața, singura soluție a fost emigrarea. Și de această dată pământul românesc s-a dovedit o nouă patrie primitoare pentru refugiații armeni. În prezent, armenii se regăsesc în peste 70 de state ale lumii, deținând peste 300 de biserici active, la care se adaugă bogata activitate culturală, intelectuală și presă scrisă proprie.

Pe teritoriul românesc, armenii au fondat colonii și au întemeiat orașe¹⁹. Și aici, ca peste tot în lume, meșteșugari, negustori și intelectuali, femei (fig. 4) și copii (fig. 5) deopotrivă crescuți în spiritul armenesc înclinat spre educație și inteligență, armenii au creat societăți cu activitate culturală, au construit școli, biblioteci și săli de spectacol, s-au implicat cu efervescență în viața artistică și intelectuală, au îmbogățit societatea românească cu oameni de o înaltă ținută intelectuală și morală. Păstrarea conștiinței naționale pentru comunitatea armenilor din România a fost posibilă prin fidelitatea sinceră pentru credința creștină, menținută prin grija pentru tradiția și ritualurile pe care le-au moștenit din vechime, la care se adaugă nu mai puțin importantul factor lingvistic. Distrugerea învățământului propriu etniei, ca în toate cazurile, a dus la accelerarea asimilării, iar grafia oficială, diferită, a dus la distanțarea noilor generații de limba maternă. În Moldova și Transilvania, unde armenii s-au stabilit încă de la începuturile perioadei medievale, au luat naștere dialecte locale, cu împrumuturi din limbile română, polonă și turco-tătară. În Țara Românească comunitatea armeană își găsește rădăcini începând cu secolele XVI-XVII. Dinamica ei este diferită, cele mai multe dintre familiile actuale provenind din rândul supraviețuitorilor deportărilor secolului al XX-lea. Limba română a avut un impact covârșitor asupra onomasticii armene de pe

---

¹⁶ Franz Werfel, *Cele patruzeci și cinci de zile de la Musa Dag*, Ed. Univers, 1970.

¹⁷ Michael Hesseemann, *op.cit.*, p. 143-159.

¹⁸ O listă a rezultatelor estimate ale deportărilor sunt prezentate în *Mărturii. Genocidul Armenilor*, volum realizat de Mihai Stepan Cazazian și Eduard Antonian, Ed. Ararat, 1998, p. 46-55.

¹⁹ Grigore Golian, *Armenii ca întemeietori de orașe în partea de răsărit a Europei*, 1909, republicat, Ed. Zamca, București, 2011.

teritoriul românesc. Cele mai multe nume proprii, chiar și în cazul armenilor cu nume maghiarizate din Transilvania, reproduc, prin traducere, denumirea ocupației pe care aceștia o dețineau în societate. Pe lângă cele care trimiteau cu gândul la caracteristici fizice sau de caracter determinante, cum ar fi: *Chelul, Albul, Capalb, Bătrân, Boboc* sau traduceri și adaptări ale numelui armenesc inițial: *Covrig, Prunc, Crăciun, Manole*, sunt numeroasele exemple de nume desemnând profesii, cum ar fi: *Brânzar, Ciubotar, Plăcintar, Stegar, Zugrav, Croitor, Văcar, Morar, Diacon*, și, nu în cele din urmă, *Argintar*.

Armenii au excelat în arta prelucrării pietrei, a țesăturilor, a miniaturii și a cărților sfinte (fig. 6). Toate aceste calități artistice s-au dezvoltat în strânsă legătură cu cerințele mediului religios creștin. Deși se păstrează simboluri ancestrale păgâne, semnificațiile acestora sunt schimbate și adaptate vieții creștine.

Artele minore, meșteșugul prelucrării metalelor prețioase, pe care nu doar onomastica o atestă, ci și complexitatea modelelor și importanța obiectelor liturgice din metale prețioase păstrate în bisericile armenesti, reprezintă una dintre profesiile de tradiție ale armenilor, recunoscuți ca meșteri și negustori ai obiectelor din metale și pietre prețioase. Existența unei tradiții a acestei ocupații își găsește rădăcini încă din antichitate, până în prezent. Cei mai pricepuți orfevri ai sultanilor otomani, dar și ai șahilor Persiei, erau armenii din orașul Van, recunoscuți pentru operele lucrate în tehnica argintului cu intarsii de niello și pentru delicatele filigranuri (fig. 7). Majoritatea orfevriilor și bijutierilor din Imperiul Otoman european și asiatic, în secolele al XVIII-XIX, erau de origine armeană și proveneau din centrele orășenești Van, Garin, Erzerum, Sivas, Cezareea Cappadociei, Arabkir. În Constantinopol, orfevrii armeni se bucurau de o largă recunoaștere. Conform unei liste a bijutierilor Înaltei Porți, ce datează din timpul sultanului Selim al III-lea, la 1806 erau enumerați 27 de bijutieri de înaltă ținută, dintre care unul singur era grec de origine, restul erau armeni²⁰. Comerțul și șlefuirea pietrelor prețioase, mai ales a diamantelor au fost unele dintre acțiunile de pionierat ale armenilor în imperiu. Talentul și îndemânarea lor îi poziționau în raport de comparabilitate cu artiștii consacrați de la casele de bijutieri din Olanda, Belgia și Franța, ce dețineau monopolul pieței²¹. Un exemplu, în acest sens, sunt bijuteriile *Sultanului Roșu* (Abdul Hamid al II-lea), puse în vânzare în 1909, după revoluția Junilor Turci. Acestea erau lucrate de bijutierii armeni din familia Duz, titulari ai funcției de bijutieri ai sultanului, și impresionau prin aspect, tehnică și valoare²².

²⁰ Anahit Astoyan, cercetător, Biblioteca Matenadaran din Erevan, în <http://armeniantrends.blogspot.ro/2009/11/armeniens-economie-ottomane.html>, accesat în septembrie 2017.

²¹ Patrick Voillot, *Diamonds and Precious Stones*, Ed. Thames & Hudson, Londra, 2010, p. 59-83.

²² Frédéric Macler, *Autour de L'Art Arménien*, Conferință ținută la Fundația Carol I, București, 30 iunie 1927, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929, p. 63, BnF Gallica, <http://gallica.bnf.fr>, accesat în august 2017.

Mulți dintre orfevrii stabiliți la Paris, de altfel, proveneau din emigrații orașului Van.

„Frumoasele odoare (liturgice) de aur și argint” au fost adesea jefuite de cotropitori, de-a lungul istoriei poporului armean, permanent aflat în confruntare cu schimbările de putere politică din zona Asiei Mici. Cu toate acestea, bisericile armenesti din România sunt înzestrate cu numeroase obiecte din argint folosite în cultul religios, donate de membrii comunității.

Cele mai multe piese din argintăria bisericilor din România sunt datate între secolele al XVIII - al XIX-lea și sunt lucrate în ateliere austriece (fig. 8), rusești (fig. 9), otomane (fig. 10) sau necunoscute/locale, păstrând specificul artei armenice. Încadrată perfect în spiritul oriental, arta armeană folosește fiecare element decorativ cu un scop precis, dincolo de aspectul estetic și de confruntarea artistului cu teama de vid. Fiecărui motiv i se atribuie o valoare ideologică bine definită, articulându-se un adevărat limbaj artistic al semnelor, spre deosebire de arta occidentală, care este cu precădere figurativă. Argintăria liturgică păstrează acest aspect, simbolurile creștine împletindu-se cu semnificațiile străvechi ale motivelor decorative, conservate în mediul religios armenesc (fig. 11). Vechile semnificații ale crucii - simbol solar, al luminii, se împletesc cu cele creștine. Pe lângă reprezentările de cruce „cu raze”, crucea armenescă are două alte tipuri, proprii: crucea cu brațele egale și lățite la extremități și crucea „cu volute/coarne” cu care sunt împodobite faimoasele *khacikar* - în traducere literală, cruci de piatră, dar care depășesc semnificativ simpla noțiune de cruce-monument, fiind adevărate opere de artă, broderii în piatră²³.

Reprezentările în argint ale crucii, devenită imaginea universală a creștinismului, alături de cărțile sfinte, împodobite cu ferecătură metalică din metal prețios (fig. 12) sunt omniprezente în patrimoniul ecleziastic al armenilor din România și la fel de bogat decorate. Cele mai numeroase donații ale credincioșilor armeni sunt cruci de mână (fig. 13 a, b) și cruci de altar (fig. 14 a, b).

Bisericile armenesti, lipsite de iconostas, au o configurație a altarului diferită, comparativ cu cel al bisericilor de rit ortodox, grec. Spațiul sacru, rezervat sacerdoților, este delimitat prin închiderea unor perdele de altar, trase în anumite momente ale liturghiei și de o simplă balustradă, care reprezintă linia de demarcație între spațiul sacerdotal și credincioși. Unele biserici care deserveau unei comunități mai mari erau prevăzute cu alte două altare anexe, mai mici, unul în paraclis și altul în sacristie, dotate, la fel, cu odoare din argint. Masa de altar, aflată permanent la vederea credincioșilor, are nu doar un rol sacru important, ci și unul estetic. Central sunt amplasate crucile de altar, evanghelia, icoana de altar, potirul cu disc

---

²³ Meliné Poladin Ghenea, *Ipostaze ale simbolului cruciform în arta armeană*, Ed. Ararat, 2011, p. 76-89.

sau capac, pentru sfintele daruri, acoperite cu broderii (acoperământ de altar), porumbeii în care se păstra mirul, relicvare (cruci-relicvar sau cutiuțe pentru relicve), cutiuțele din argint pentru azimă, toate acestea încadrate de sfeșnice somptuoase. Porumbelul pentru mir (fig. 15), din argint, obiect religios tradițional armean, simbolizează, potrivit relatărilor biblice despre potopul din vremea lui Noe, porumbelul care s-a întors pentru a le indica călătorilor din arcă unde se află pământul, călăuzindu-i spre vârfurile munților Ararat. Mirul este folosit în timpul vieții credincioșilor doar în ritualul botezului, porumbelul fiind considerat reprezentarea Sfântului Duh. De sărbătoarea Bobotezei (6 ianuarie), armenii celebrează Epifania (Arătarea Sfântei Treimi în momentul Botezului) împreună cu Nașterea Domnului (Crăciunul), potrivit unui ritual arhaic. În acest moment se toarnă și se amestecă mir din porumbel în apa sfințită. Pentru botezul credincioșilor erau folosite cristelnițe din metal comun, argintate, mai ales pentru botezarea copiilor la domiciliu.

Candelele și cădelnițele (fig. 16, 16a - detaliu) din argint sunt frecvent întâlnite în cultul armenilor, numărul mare al celor păstrate în patrimoniul bisericilor indicând larga popularitate ce o aveau în rândul donatorilor de odoare sfinte. În biserica Sfânta Maria din Botoșani se păstrează 14 cădelnițe, cu donatori cunoscuți, datate de la începutul secolului al XIX-lea până spre jumătatea veacului²⁴. Pe lângă cădelnițe, se conservă în bisericile armenesti și tămâietoarele, recipiente pentru arderea tămâii - semisferice, cu diametrul oval, prevăzute cu picior scurt, cu capac rabatat, decorat cu motive geometrice sau florale tradiționale, incizate.

Ibrice, ceainice, ligheane de argint (fig. 17) se regăsesc în inventarul bisericilor armene, cu inscripții gravate - rugăciuni, numele donatorilor, folosite în ritualul spălării picioarelor copiilor, la sărbătoarea Paștelui. Se păstrează, de asemenea, tăvi cizelate cu chipurile sfinților protectori sau ajurate cu motive armenesti, cu inscripții în armeană, lingurițe din argint pentru împărtașanie, dar și linguri mari din argint pentru pregătirea supei la sărbătoarea Madagh în ziua de Sfântul Iacob. Discurile cu picior, cu scena Răstignirii, decorate prin cizelură și filigran, încadrate de un decor razant sunt alte obiecte tipice bisericilor armene, reprezentând parțial echivalentul ripidei²⁵ (evantai liturgic) utilizată în ritul ortodox - grec. Specifice cultului armean sunt talgerele de bronz, prin zgomotul lor invocându-se deschiderea cerului pentru primirea rugăciunilor credincioșilor.

Alte obiecte de cult caracteristice sunt reprezentările unor părți ale corpului uman miniaturale, lucrate în argint, care se puneau la icoanele sfinte, ca semn de mulțumire pentru vindecarea diverselor boli, indicate prin partea anatomică lucrată

²⁴ Florin Simion Egner, Viorica Popa, *Din istoria patrimoniului comunității armenilor din Botoșani*, Botoșani, 2014, p. 175.

²⁵ Nina Simon, Victor Simion, *Mic dicționar de artă sacră și de cultură veche românească*, Ed. Basilica, București, 2017, p. 130.

în metal (de obicei, picioare, mâini și ochi), precum și crucile cu patru pietre albastre, cu care se atingeau bolnavii pentru vindecare.

Veșmintele preoțești, recunoscute datorită particularității pelerinei cu glugă ascuțită, sunt însoțite de alte obiecte de argint, folosite în cult. Mitrele preoțești, atunci când nu sunt lucrate integral din argint, sunt împodobite cu aplicații din acest metal prețios, cu pietre semiprețioase (fig. 18). Specific armenilor este gulerul (vagas) cu montură în medalioane din argint, de cele mai multe ori aurit, ale celor 12 apostoli (fig. 19), aplicate, ca brâu, la un capăt al unui material textil, de formă dreptunghiulară. Se păstrează, pentru hainele preoțești, alături de crucile de purtat la gât, cingători din argint lucrate în filigran și închise cu paftale.

Alte întrebuițări ale argintului în mediul religios se materializează în împodobirea veșmintelor preoțești și a tapiseriilor de altar prin coasere și broderie cu fir de argint (fig. 20) sau în aplicarea rizelor de argint, cu pietre semiprețioase, la icoane.

Majoritatea bisericilor armenesti din România poartă hramul Sfintei Maria, cea mai iubită sărbătoare a armenilor, sau al Sfintei Cruci. Din iconomia sfinților care se bucură de o mare apreciere atât la armenii catolici, cât și la cei orientali, alături de Sf. Grigorie Luminătorul, creștinătorul armenilor, Sfânta Hripsime, Sfânta Gayane, Sfânta Shoghagat, se observă reprezentări numeroase ale apostolilor, mai ales ale apostolilor Iacob, Filip, Bartolomeu, Toma și Andrei, ale martirilor - Sfântul Ștefan, primul martir creștin, precum și ale altor sfinți creștini sărbătoriți și de biserica de rit grec - Sfinții Constantin și Elena, Varvara, Mina, ale Arhanghelilor Mihail și Gavril. La armenii ortodocși, dar și la cei catolici, sunt reprezentate scene biblice, cu precădere Bunavestire, Cina cea de Taină, Sfânta Treime, Răstignirea și Înălțarea Domnului, dar și specifice, Creștinarea regelui Tiridates de către Sfântul Grigorie Luminătorul, Sfânta Maria - Regina Rozariului²⁶. Reprezentările iconografice de pe argintăria liturgică sunt cu precădere dedicate scenelor evanghelice și martorilor ei principali, cuprinse în medalioane, la care se adaugă reprezentările de heruvimi.

În prezent, principalul patrimoniu spiritual și material al armenilor din România este găzduit de Biblioteca și Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, ce funcționează într-o clădire proiectată de arhitectul Emil Călinescu, în curtea Catedralei Armene Sfinții Mihail și Gavril din București. Bazele colecției au fost puse de istoricul H. Dj. Siruni, inițiatorul proiectului Biblioteca Centrală Armeană, proiect început din 1927. Cu timpul, pe lângă

---

²⁶ Emese Pál, *The Sacral Art of Transylvanian-Armenians*, în *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*, catalog de expoziție, Budapesta, 2013, p. 73-83; pl. IV.6, p. 141.

biblioteca, a luat ființă o secție muzeală, alcătuită din obiectele strânse din bisericile armene din țară.

Alături de colecția de la București, deosebit de valoroase sunt obiectele din patrimoniul bisericilor din Moldova, cu cele mai importante centre la: Suceava (Mănăstirea Hagigadar, Biserica Zamca, Biserica Turnu Roșu, Biserica Sfânta Cruce), Iași (Biserica Sfânta Maria) și Botoșani (Biserica Sfânta Maria, Biserica Sfânta Treime, Biserica Buna Vestire din cimitirul Eternitatea); precum și obiectele păstrate în Catedrala Armeano-Catolică din Gherla (Armenopolis), în biserica și Muzeul „Tarisznyás Márton” din Gheorghieni, în bisericile din Frumoasa și Dumbrăveni (Elisabethopolis), biserici ridicate de comunitatea de rit armeano-catolic din Transilvania, în care sunt tezurizate importante manuscrise și obiecte din patrimoniul liturgic armean.

Fig. 1. Mandylion. Pictură murală, Biserica Hagigadar, Suceava

Fig. 2. Negustor armean. Autor necunoscut, pictură în ulei. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 3. Mire armean. Albumul Ferriol, *Recueil de cent estampes representant différentes nations du Levant*, 1714, pl. 86, MNIR, nr. inv. 106151

Fig. 3a. Arhitect armean. Albumul Ferriol, *Recueil de cent estampes representant différentes nations du Levant*, 1714, pl. 88, MNIR, nr. inv. 106151

Fig. 4. Portret de armeană. Fotografie, din patrimoniul Parohiei Catedralei Armeano-Catolice din Gherla

Fig. 5. Fotografii cu copii armeni. Casa parohială a Bisericii armene din Gheorgheni

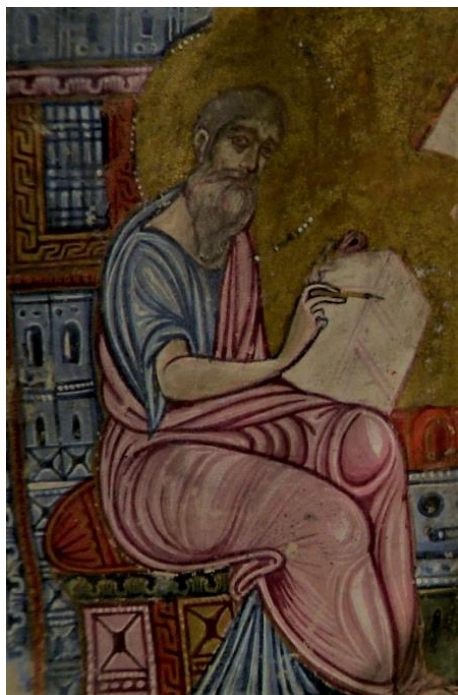

Fig. 6. Filă miniată, Evanghelie din patrimoniul Cancelariei Bisericii Sf. Maria din Botoșani, datată sec. al XV-lea, păstrată la Ecimiadzin

Fig. 7. Macheta de biserică, relicvar, decorată în filigran, atelier necunoscut. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

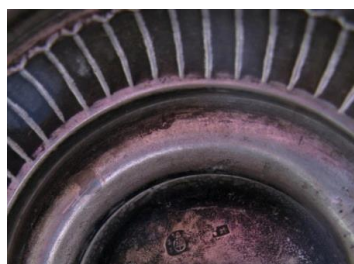

Fig. 8. Marcaj al argintului, atelier austriac, 1814, aplicat pe un ibric. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 9. Marcaj rusesc al argintului, atelier Moscova, argint verificat de Ivan Avdeev - 1859, marcaj de meșter P. A. Posibil Pyotr Abrosimov (1869-1908) marcaj aplicat pe cruce de mână. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 10. Turaua sultanului, atelier din Imperiul Otoman, aplicată pe un capăt de centură. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 11. Încadrament de piatră decorat cu motive solare. Interior din Biserica Zamca, Suceava

Fig. 13. Cruce de mână din argint, cu inscripție în limba armeană. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 12. Ferecătură de carte din argint, în interior Evanghelia tipărită la 1786 la Constantinopol, Cancelaria Bisericii Armene din Botoșani

Fig. 14a. Cruce de altar. Atelier transilvănean necunoscut, sec. al XVII. Catedrala Armeano-Catolică din Gherla

Fig. 14b. Cruce de altar. Atelier necunoscut. Biserica Sfânta Maria, Botoșani

Fig. 15. Porumbel pentru mir. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

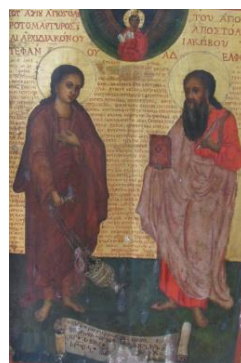

Fig. 16. Icoană a Sfinților Ștefan și Iacob, cu inscripție în greacă și armeană. Arhiepiscopia Bisericii Armene din România

Fig. 16a. Detaliu, reprezentare a unei cădelnițe din argint. Icoană a Sfinților Ștefan și Iacob. Arhiepiscopia Bisericii Armene din România

Fig. 17. Ibric, atelier austriac (1814) și lighean din argint. Ambele, cu inscripție de donație în armeană, 1835. Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 18. Mitră. Detaliu de pe calotă Muzeul Armenesc, donația Hovsep și Victoria Dudian, București

Fig. 19. Vagas (guler) compus din 12 medalioane cizelate, cu imaginile celor 12 apostoli. Arhiepiscopia Bisericii Armene din România, București

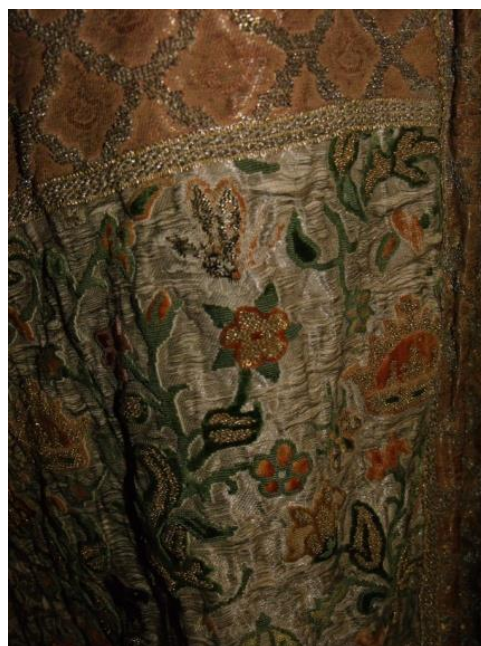

Fig. 20. Detaliu de broderie cu fir de aur și argint. Pluvial. Catedrala Armeano-Catolică din Gherla